

*Кушнірова Т. В.,**доктор філологічних наук,**професор кафедри іноземної філології та перекладу**Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка*

НАРАТИВ ЯК ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧА КАТЕГОРІЯ: ГЕНЕЗА, ОЗНАКИ, ТИПОЛОГІЯ

Анотація. У статті всебічно та ґрунтовно розглядається поняття «наратив» як літературознавча категорія, окреслюються його конститутивні ознаки, досліджуються структурні елементи. Попри значну кількість наукових розробок, присвячених цьому поняттю, залишається ще безліч лакун, які потребують розгляду. У статті оглядово представлено основні положення провідних науковців доби щодо цього поняття, порівняно трактування структурних елементів наративу у розробках різних авторів, репрезентовано власне трактування цього поняття. У роботі «наратив» – це певний погляд на світ, світовідчуття, що проєктується через ракурс бачення наратора, котрий може бути різним, у залежності від маски, яку він приміряє. Наративні складники можуть бути різними у кожному окремому тексті, що залежить від манери ведення оповіді, особливостей індивідуально-авторського міфу. У статті деталізовано типи нараторів, які кожен дослідник окреслює, виходячи з власних напрацювань і тверджень. Типологія наратора представлена у філологічній науці доволі широко, однак із плином часу з'являються нові роботи, що мають уточнюючий характер. Поряд з уже відомими типами наратора у статті виводиться новий тип, «множинний» наратор, що представляє сукупність голосів, ракурс «дійсності», котрий здатен амбівалентно визначати дієзис. Кожен із структурних голосів такого типу наратора наділений особистісними рисами та сповідує власну ідеологію. «Множинний» оповідач характерний для творів, що мають складну сюжетно-композиційну структуру, або є оригінальною жанровою формою. У таких оповідних структурах наратор має можливість через ракурс бачення кожного із персонажів створювати власну «дійсність», власний авторсько-індивідуальний міф. Це передовсім характерно для сучасних жанрових форм побудованих за новими жанровими канонами, наприклад, романні форми, створені у форматі «talk show» чи у формі коротких повідомлень тощо. «Множинний» наратор формує структуру, забезпечує сюжетно-композиційну єдність, «веде» сюжетну оповідь та впливає на жанрову модифікацію твору. Структурні чинники «множинного» наратора мають здатність суб'єктивовано спостерігати за сюжетом, викладати власне бачення дійсності та по-своєму співіснувати із внутрішньотекстовими наративними інстанціями: нарататором, реципієнтом, автором-деміургом, ознаки яких тісно переплітаються у сучасному тексті.

Ключові слова: наратив, наратор, «множинний» наратор, нарататор, стиль, структура.

Постановка проблеми. Нині стають актуальними у сучасній філологічній науці розвідки, що стосуються трактування поняття «нарація», «наратив», «наратор», «нарататор» тощо. Дослідники дискутують щодо наративних ознак у художньому тексті, моделей нарації, образу наратора, його місця і зна-

чення у тексті. На сьогодні проблеми наратології часто стають предметом аналізу, зокрема специфіка функціонування оповідача, типологія та види наратора тощо (Л. Мацевко-Бекерська, І. Бехта, І. Папуша, О. Ткачук, В. Поліщук, К. Коваленко та ін.). Проте залишається ще багато лакун, пов'язаних із наративною структурою твору, які потребують детального тлумачення. Тому метою нашої розвідки є аналіз основних тенденцій сучасного літературознавства у царині наратології, осмислення поняття «наратив», що продукує окреслення поняття «наратор», а також аналіз тих складників, які є частиною змістового наративу, який увиразнює не лише стиль певного автора, але й певного періоду, епохи в цілому.

Виклад основного матеріалу. Дослідники неодноразово намагалися окреслити конститутивні ознаки терміну «наратив», виділяючи певні домінуючі складники, оскільки саме від манери ведення оповіді, викладу матеріалу в індивідуально-авторському міфі залежить рецепція тексту читачем. «Наратив» – «об'єкт та акт повідомлення про справжні чи фіктивні події, здійснюваний одним (кількома) наратором, адресоване одному (кільком) нарататорам» [2, с. 476]. Наратив передбачає не лише тип оповіді (від першої чи від третьої особи), композиційну структуру, ступінь вимислу та закодованість певних ідей та смислів. Значну роль у структурі наративу відіграє і його об'єкт, персонаж, і його взаємозв'язок із внутрішньотекстовими наративними інстанціями: наратором, нарататором, реципієнтом, автором-деміургом, ознаки яких тісно переплітаються у сучасному тексті.

Значно ширше позиціонується поняття «наратологія» – «теорія наративу, покликана досліджувати його специфіку, форму та функціонування, компетенцію, спільні та відмінні ознаки оповідей (розповідей, моделювання фабул, визначення відповідних типологічних рядів» [2, с. 476].

Сам термін «наратив» запропонований Ц. Тодоровим [2, с. 476]. Чимало дослідників займалося проблемами наратології, кожен із яких виокремлював іманентні ознаки. Наратологія як окрема дисципліна сформувалася в руслі досліджень французьких семіотиків (К. Бремона, А. Греймаса) наприкінці 60-х рр. ХХ ст. Ці вчені доводили хибність структуралістської моделі світосприйняття й осмислювали мистецтво з точки зору комунікативних бачень про природу дійсності. Провідні літературознавці доби детально обґрунтовували питання наратології та наративної структури твору (Р. Барт, Ж. Женетт, Я. Лінтвель, Дж. Прінс, С. Четмен, В. Шмід та ін.). Наративними проблемами цікавляться й українські літературознавці (Л. Мацевко-Бекерська, М. Ткачук, Р. Гром'як, І. Папуша, К. Коваленко та ін.).

Одним із компонентів наративної структури є образ наратора, який у філологічній науці трактується по-різному.

Теоретичний і практичний рівні наратора як важливого суб'єкта літературної оповіді на прикладі конкретних творів представлено у дослідженнях українських літературознавців: Л. Мацевко-Бекерської, М. Легкого, Т. Черкашиної, Г. Максименко, С. Сіверської, І. Бехти, К. Коваленко. І.А. Бехта окреслює термін «наратор» як «суб'єкт свідомості, який безпосередньо втілений у тексті і з яким має справу читач» [1, с. 214]. У художньому творі наратор формує структуру оповіді та забезпечує сюжетну та композиційну цілісність. «Наратор буває більш чи менш явним (експліцитним), обізнаним, всюдисущим, самосвідомим і надійним, він може розміщуватися на більшій чи меншій дистанції від наратованих ситуацій і подій, персонажів і/або нарататора» [10, с. 84].

Наратор стає «мовностилістичним епіцентром викладу, постаттю фіктивною, вигаданою автором, похідною від його свідомості» [6, с. 10], М. Руденко відзначає тісний взаємозв'язок між усіма суб'єктами наративу і вважає, що справжнім оповідачем у творі стає наратор, тому є сенс говорити, що стосунки між світом героя і автора визначаються передовсім через зв'язки на рівні «наратор-персонаж» [9, с. 7].

У словниках подається традиційне усталене визначення, яке доводить, що наратор – той, хто розповідає в тексті. У наративі існує щонайменше один наратор, котрий існує на тому ж дієгетичному рівні, що і нарататор, до якого він апелює. У наративі може бути різна кількість нараторів, котрі по чергово ведуть оповідь [10, с. 83].

Одним із центральних завдань наратора (оповідача, розповідача), є здатність вести сюжетну оповідь та впливати на жанрову модифікацію роману. Наратор може одночасно «членувати матерію тексту на самостійні смислотворчі фрагменти, а також максимально конденсувати загальне значення твору» [8, с. 49]. Наратор у тексті є всюдисущим та всевидящим, здатним проникати у свідомість героїв, що передбачає здатність до асиміляції з абстрактним автором, суб'єктивовано спостерігати за сюжетом та мати власну точку зору на події, репрезентовані у тексті. В. Шмід констатує, що «наратор сприймається читачем не як абстрактна функція, а як суб'єкт, наділений визначеними антропоморфними рисами мислення і мови» [11, с. 38].

Оповідач-наратор може бути присутнім у оповіді і передавати чи то автобіографічний, чи то біографічний матеріал. Може із різною мірою об'єктивності відтворювати історичний часопростір, фантастичний, авантюристичний, детективний тощо. У ситуації оповідача може бути і автор, і герой, оскільки текст може відтворюватися не одним, а й кількома суб'єктами мовлення. «Сам факт розповідності чи оповідності як стратегії тексту передбачає присутність голосу Іншого, який знає, бачить, чує і розуміє значно більше, ніж читач, а також сприймається як витвір авторської настанови» [8, с. 37]. Наратор як суб'єкт мовлення свою позицію передає через «голос», відповідну «точку зору» («точки зору», їх взаємодія та взаємонакладання, зіставлення, протиставлення тощо), що визначає взаємозв'язок між різними рівнями художнього твору (фабульним, сюжетним, мовним, образним, просторовим, жанровим тощо) і є важливим чинником стилю (загального та індивідуального авторського). Часом образ наратора передається через відповідний «ракурс бачення», що має тричленну структуру: ракурс героя, ракурс автора та ракурс «дійсності» (А. Есалнек), що перебувають у тісному взаємозв'язку і у кожному творі витворюються по-різному, що впливає на жанрову модифікацію та стилеву

визначеність твору. Суб'єкт мовлення може психологічно зближатися із автором, тоді оповідь набуває суб'єктивних рис. Іноді оповідач віддаляється від автора і стає самостійною сюжетною одиницею з власним характером та світобаченням.

Типологія наратора у літературознавстві почала розроблятися досить давно і представлена різнопланово. Досить відома чотиричленна типологія класифікаційної моделі для вирізнення наративних типів Ж.Женетта, яка передбачає чотири різновекторні позиції наратора: гетеродієгетичний наратор в екстрадієгетичній ситуації (розповідає історію, в якій він не виконує функції персонажа), гетеродієгетичний наратор в інтрадієгетичній ситуації (оповідач другого ступеня, котрий розповідає історію, в яких, як правило, відсутній («текст у тексті»), гомодієгетичний наратор в екстрадієгетичній ситуації (розказує власну історію, в якій він фігурує як персонаж), гомодієгетичний наратор в інтрадієгетичній ситуації (оповідач другого ступеня, що розповідає власну історію) [3, с.397]. Постає наратора та його взаємозв'язок із дієгезисом досліджував і В.Шмід, який стверджував, що «дієгетичним будемо називати такого наратора, який оповідає про самого себе як про фігуру в дієгезисі. Дієгетичний наратор фігурує у двох планах – і в оповіді (як її суб'єкт), і оповідній історії (як об'єкт). Недієгетичний же наратор оповідає не про самого себе як про фігуру дієгезису, а лише про інші фігури» [11, с. 81]. Український літературознавець Л. Мацевко-Бекерська стверджує, що «ключовим для встановлення типів наратора можна вважати як двояке його поведження у реальній для фікційного світу події, так і двоякий спосіб здійснення розповіді про цю подію» [8, с. 39]. Сучасна дослідниця І.Бехта виокремлює три основні типи нараторів у прозовому творі: ауторіальний наратор у формі «він», персональний у формі «я» або у формі дійової особи, що говорить від імені «я», персоналізований, позначений якимось іменем [1, с. 69]. Авторка виокремлює ауторіального наратора – наднаратора, котрий володіє повною інформацією, об'єктивно оцінює та може втручатися в інтерпретацію подій. Персональний наратор, за дослідницею, це той, що бере участь у подіях та носить маску спостерігача, свідка тощо. Персоналізований же наратор – це власне герой твору.

Дослідники іноді прописують типології, у яких за основу взято ступінь втручання автора у наратив. Наприклад, Н. Фрізман виокремлює різні типи такого втручання: авторське всезнайство з продуктивним використанням 1-ї особи, нейтральне всезнайство (авторське невтручання з використанням 3-ї особи), наратор-очевидець, наратор-персонаж, колективний наратор, одиничний наратор; драматичний наратор (зовнішній опис персонажів) тощо. Тип такого наративу залежить від втручання автора у оповідь і міру його присутності у структурі художнього тексту [1, с. 23]. Ця класифікація, на нашу думку, є продуктивною, однак необхідно окреслювати роль автора у наративі у кожному окремому тексті, зважаючи на жанрові, стильові, особливості не лише тексту, але й автора та доби в цілому.

Цікавою є теорія В. Бут [12, с. 151], який виокремлює драматизованого та недраматизованого наратора, де драматизований – це імпліцитний автор чи його я, де оповідь ведеться від першої особи однини чи множини, тоді як недраматизований наратор – експліцитний вияв оповідача у творі, навіть коли він не наділений особистісними ознаками. На думку дослідника, у структурі драматизованих нараторів можна виокремити

простих спостерігачів та нараторів-агентів, які часом впливають на розвиток подій. На нашу думку, це дослідження стає поштовхом для розвитку теорії про множинність нараторів у тексті, оскільки деякі твори, особливо сучасної літератури, тяжіють до множинності нараторів, котрі наділені особистісними рисами та сповідують власну ідеологію. Це стосується передовсім творів, що мають складну сюжетно-композиційну структуру, або мають ознаки оригінальних жанрових систем.

Наприклад, теорію «множинності» наратора можна розглянути на прикладі творчості сучасного британського письменника Джуліана Барнса, зокрема його романів «Як усе було» («Talking it over», 1991) та «Кохання і т.д.» («Love, etc.», 2000), які виписані за допомогою новітніх наративних технік [5, с. 78]. Мелодраматична історія, створена у дусі комедії моралі та комедії дель арте, подається через ракурс усіх героїв-оповідачів, котрі беруть участь у дискусії щодо складних питань буття. Герої роману (Стюарт, Джиліан і Олівер) детально обговорюють ситуацію, що склалася у їхній родині, у напруженому діалозі намагаються знайти вихід із складного становища, переконати один одного у правильності своїх суджень. Назва романів, як і його сюжет, передбачає безліч інтерпретацій, де стрижнем стає складна система суб'єктів оповіді. Наративна стратегія романів ґрунтується на відсутності ракурсу автора, що передбачає певну «свободу» у читацькому сприйнятті, не обтяжену авторськими інтенціями. Важливим наративним відкриттям автора у романі є сповідальний, майже товариський, тон героїв, які звертаються безпосередньо до читача і намагаються залучити його до дискусії та переконати його у правильності саме його суджень. Така опозиція «множинний наратор-читач» дозволяє мати амбівалентне уявлення про певного персонажа, розставити пріоритети у читацькому сприйнятті, оскільки система цінностей та манера спілкування у персонажів різна.

Наратор у тексті може виконувати контамінативну функцію, поєднувати зміст і форму, оскільки перебуваючи у психологічній площині автора (оскільки він є його фантазією), поступово набувати власного «голосу» і впливати на текстуальну репрезентацію змістової концепції автора, поєднуючи при цьому різні шари. «Формально-суб'єктна організація тексту – це співвіднесеність різних частин тексту з носіями мовлення, яка визначається за формальною ознакою (ступінь виявленості у тексті); змістовно-суб'єктна організація тексту – співвіднесеність різних частин тексту з носіями мовлення, які визначаються не стільки ступенем виявленості, скільки за світовідчуттям і стилем, тобто за змістовою ознакою» [4, с. 42].

Наративна структура твору передбачає наявність ієрархічно впорядкованих «голосів», основним із яких стає голос оповідача. Голос героя залежний від голосу автора, може різнитися від нього чи сповідувати інші ідеали. Часом голоси героя і автора можуть збігатися чи взаємонакладатися, тоді оповідну функцію виконує герой, свідомість котрого розчиняється в авторському баченні. Крім голосу автора, персонажа, невід'ємною складовою прозового твору є «голос дійсності», що є не менш значущим, оскільки саме через нього додаються певні штрихи до сюжетної оповіді. «Голос дійсності» - це ракурс бачення усіх доречних персонажів, які зустрічаються в процесі наративу. У сучасній літературі, на нашу думку, є сенс говорити про «множинного» дієгетичного / недієгетичного наратора, котрий може поєднувати усі ракурси бачення. Голос наратора чи нараторів у тексті зазвичай є доміантним, від поєднує різні точки

зору, стає комунікативним центром, навколо якого розгортається оповідь. «Завданням наратора є здатність асимілювати авторську інтенцію в читацьку, стати центром порозуміння у класичній опозиційній структурі між адресатом і реципієнтом» [7, с. 52]. Саме наратор стає тим маркером, що окреслює читацьку інтенцію твору та окреслює межі фікційності художнього простору.

Висновки. Поняття «наратив», хоча й існує значна кількість філологічних розробок, і наразі повністю не сформоване. Дослідники намагаються окреслити конститутивні ознаки терміну «наратив», виділяючи певні доміантні складники, оскільки саме від манери ведення оповіді, викладу матеріалу в індивідуально-авторському міфі залежить рецепція тексту читачем. Однак важко схарактеризувати нові оповідні форми, що не «вписуються» в уже окреслені «межі» наративу. На нашу думку, наратив – це певний погляд на світ, світовідчуття, що проектується через ракурс бачення наратора, котрий може бути різним, у залежності від маски, яку він приміряє. У якості наратора може бути і автор, котрий проектує дієгезис (перша чи третя особа), і герой, що по-різному позиціонується щодо художнього простору. Для сучасних оповідних форм характерний «множинний» наратор (сукупність голосів, ракурс «дійсності»), який амбівалентно визначає дієгезис. Наратор (оповідач, розповідач) формує структуру, забезпечує сюжетно-композиційну єдність, має здатність вести сюжетну оповідь і впливати на жанрову модифікацію твору. Наратор у тексті є всюдисущим і всевидящим, здатним проникати у свідомість героїв, що передбачає здатність до асиміляції з абстрактним автором, суб'єктивовано спостерігати за сюжетом та мати власну думку про події, репрезентовані у тексті. Значну роль у структурі наративу відіграє і його об'єкт, персонаж, і його взаємозв'язок із внутрішньотекстовими наративними інстанціями: наратором, нарататором, реципієнтом, автором-деміургом, ознаки яких тісно переплітаються у сучасному тексті. Значно ширшим є поняття наратологія, наука про оповідні стратегії у художньому творі, предметом дослідження якої є типи нарації, моделі нарації, оповідні типологічні ряди.

Література:

1. Бехта І.А. Авторське експериментаторство в англійській прозі ХХ століття. Львів : ПАІС, 2013. 268 с.
2. Гром'як Р.Т. Літературознавчий словник-довідник. Київ : ВЦ «Академія», 2006. 752 с.
3. Женетт Ж. Введение в архитекст. Фигуры : в 2 т. Т. 2. Москва : Изд-во им. Сабашниковых, 1998. 472 с.
4. Крошнева М.Е. Теория литературы : учебное пособие. Ульяновск : УлГТУ, 2007. 103 с.
5. Кушнірова Т.В. Наративні стратегії у романних формах кінця ХХ – початку ХХІ століття. Полтава : Видавництво «Сімон», 2018. 121 с.
6. Легкий М.З. Форми художнього викладу в малій прозі Івана Франка : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Львів, 1997. 17 с.
7. Мацевко-Бекерська Л.В. Наратив як засіб організації просторово-часової конфігурації літературного твору. *Вісник Львів. ун-ту ім. І. Франка*. Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2011. Вип. 18. С. 52–59.
8. Мацевко-Бекерська Л.В. Українська мала проза кінця ХІХ – початку ХХ століть у дзеркалі наратології : монографія. Львів : Сплайн, 2008. 408 с.
9. Руденко М.І. Наративна структура художньої прози Миколи Хвильового : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Київ, 2004. 20 с.

10. Ткачук О. Наратологічний словник. Тернопіль : Астон, 2002. 173 с.
11. Шмид В. Нарратология. Москва : Языки славян. культуры, 2003. 312 с.
12. Booth W.C. The Theoric of Fiction. Chicago & London : The University of Chicago Press, 1961. 455 p.

Kushnirova T. Narrative as a literary category: genesis, signs, typology

The present article is concerned with the concept of “narrative” as a literary category, its characteristics and structural elements. In literary studies one can find a lot of scholarly works devoted to this problem, however there are still many questions that deserve further and more detailed consideration. The author of the article concretizes the idea of “narrative”, analyzes the main narrative theories, compares the basic concepts of narratology in the scientific works of outstanding scholars.

This is narrator’s projection and world-view, his / her view of life, the so-called glance at the world. The narrator may be different, he / she can take on different masks. Narrative components may be various in in each specific case, that is in every particular text. It depends on narration style and the peculiari-

ties of the author’s myth. This article presents the types of narrator, in particular, the so-termed “multiple” type of the narrator (the assemblage of voices, the angle of “reality”), who sees and perceives the artistic world ambivalently. All the structural elements of such narrator’s type are endowed with individual features and have their own outlook. The “multiple” narrator can be found in the works of original genre with complex compositional and narrative structure. In such narrative structures, the narrator can create his own “reality”, his own author’s myth through the view angle of each character.

This is typical of modern genre forms, built on the new genre canons, such as novel forms of the “talk show” format or “sms”-novel. The “multiple” narrator forms the structure, provides plot-compositional unity, “leads” narrative story and influences the genre modification of the literary work. Structural types of “multiple” narrator can perceive the reality subjectively and have the ability to present their own vision of reality and interact with other narrative components: narrator, recipient, author-demiurge, the signs of which are closely interwoven in the modern text.

Key words: narrative, narrator, multiple narrator, narrator, style, structure.